

9. Ἡ φύση καὶ ἡ δημιουργία τῆς.

Οἱ ἀρχές ποὺ ἐπισκοπήσαμε εἶναι συνθετικὲς κρίσεις a priori καὶ μαζί οἱ ἀμετάβλητες βάσεις καίθε θεωρίας τοῦ αἰσθητοῦ. «Φύση εἶναι ἡ ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων, ἐπ' ὅσον προσδιορίζεται κατὰ νόμους γενικούς».¹⁾ Οἱ ἀρχές αὐτὲς εἶναι τὰ θεμέλια αὐτῶν τῶν γενικῶν νόμων. Ἀποτελοῦν τὲς πραγματοποιήσεις, τὲς αἰσθητοποιήσεις τῶν κατηγοριῶν καὶ ἔξωθεν ἐφαρμογὴ αὐτῶν σὶ ὅλο τὸν αἰσθητὸ κόσμον. Φύση γιὰ τὸν Καντ εἶναι καίθε τι αἰσθητό, δηλαδή καίθε τι ὄλοκὸ ποὺ ὑπόκειται σὲς ἐποπτικὰς μορφὰς τοῦ ζώου καὶ τοῦ ζώοντος καὶ καίθε τι φυσικὰ ἀπὸ ὑπόκειται σὲς μορφὴ τοῦ ζώοντος. Ἡ φύση, ἡ αἰσθητικὴ φύση γιὰ τὸν Καντ εἶναι φύση καὶ γινώσκαια κατὰ τὲς κατηγορίας καὶ τὲς ἀρχές ποὺ ἀπ' αὐτὲς ἀπορρέουν.

Γνώση εἶναι γνώση κατὰ τὲς κατηγορίας, καὶ τὰ ὅρια τοῦ ἐπιστητοῦ εἶναι καὶ τὰ ὅρια τῆς φύσης, τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Ὅπου δὲν ὑπάρχει αἰσθησιμὴ, δὲν ὑπάρχει ζώοντος· ὅπου δὲν ὑπάρχει ζώοντος, οἱ κατηγορίες εἶναι ἀνεφάρμοστες· δὲν ὑπάρχει γνώση. Ἐννοοῦντες ποὺ τὸ περιεχόμενό τους δὲν ἐπαισιώνεται εἶναι κενὲς. Ἐν αὐτῷ καὶ ἕνας κόσμος οὐσιῶν, ποὺ ἀτέχεται κῆρα ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμον, εἶναι κῆρα ἀδύνατο καὶ ἀσύλληπτο γιὰ τὴ γνώση.

Αἰσθητὰ ὅμως δὲν εἶναι τὰ πράγματα αὐτὰ καὶ ἑαυτὰ, ὅπως τοῦτον ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὅ,τι μῆς εἶναι ἀπ' αὐτὰ δοσμένο σὲς αἰσθήσεις μας, ἀλλὰ εἶναι τὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς ἐπιστησίας μας, εἶναι δηλαδή τὰ φαινόμενα.

Ὁ ἐποπτευόμενος αἰσθητὸς κόσμος καὶ ἡ ἐπιστησία ὑπάρχουν μόνον ὅπου ὑπάρχει αἰσθησιμὴ· εἶναι ὁ κόσμος ὁ ζωητός καὶ ὁ ζωητικός. Καίθε τι αἰσθητὸ προσδιορίζεται ζωητικὰ καὶ ζωητικὰ, ἂν εἶναι ὄλοκὸ, μόνον ζωητικὰ ἂν εἶναι φυσικὰ φαινόμενα. Γνώση εἶναι προσδιορισμός. Ἀλλὰ καίθε ζωητικός ἢ ζωητικός προσδιορισμός εἶναι μαθηματικός. Ἄρα αἰσθητὸς ἢ ἐπιστητός κόσμος εἶναι ἕκείνος, ποὺ ἀνλαμβάνεται μαθηματικὰ, ποὺ μόνον, διὰ μέσου τῶν μαθηματικῶν σχέσεων, γίνεται ἀντικείμενο τῆς γνώσης. Χωρὶς τὰ μαθηματικὰ ὁ κόσμος ὁ αἰσθητὸς μῆς παρουσιάζεται ὡς ἕνα ἄγνωστο ζῆος ἀπὸ ἀκαταστάσεις

1) Kant Proleg. § 14 σελ. 291.

καὶ διαδοχικὲς ἐντυπώσεις. Ἀλλὰ αὐτὸ βέβαια δὲν εἶναι γνώση. Αὐτὸ εἶναι ἀπλῶς ὁ ἄγνωστος X πού ἡ διάνοια πρέπει μαθηματικὰ νὰ προσδιορίσῃ.¹⁾ Ἡ αἴσθησις τίποτε ἄλλο δὲν δίνει παρὰ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, τὴν πρώτη αὐτῆ νύξη, τὸν X . Γνώση δὲν μᾶς δίνει. Ἡ γνώση ἀρχίζει πέρα ἀπὸ τὴν αἴσθησις, μαζὶ μὲ τὸν ἀριθμὸ καὶ μὲ τὸν πάντα πῶς ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ αὐτοῦ τοῦ X .

Καὶ τόσο πῶς ἀκριβέστερος εἶναι ὁ προσδιορισμὸς αὐτός, ὅσο σὲ εὐρύτερες μαθηματικὲς συσχετίσεις τοποθετεῖται τὸ ζητούμενο X , σὲ συσχετίσεις, πού θὰ ἔπρεπε, κατ' ἰδέαν, νὰ προσδιορίσουν ἀπόλυτα τὴ θέσιν καὶ τὴ λειτουργία τοῦ X , ἐν σχέσει μὲ ὅ,τι ἄλλο μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο μαθηματικοῦ προσδιορισμοῦ. Ὑπάρχουν πάντοτε εὐρύτερες καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβέστερες μαθηματικὲς συσχετίσεις, ὅπου ὁ X μπορεῖ νὰ ὑπαχθῇ ὑπάρχει πάντοτε ἓνας ἀκριβέστερος προσδιορισμὸς ἀπὸ αὐτὸν πού μᾶς εἶναι ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε κατάστασι τῆς θετικῆς ἐπιστήμης δοσμένος. Πρὸς αὐτὸ τὸ ἀνέφικτο ἰδανικὸ βαδίζει καὶ ἡ θετικὴ ἐπιστήμη. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀνεύρεσις τῆς ἀπόλυτης ἀληθείας εἶναι ἀνέφικτη. Ἄν αὐτὸ πού μᾶς δίνει ἡ αἴσθησις δὲν ἦταν ἓνα ἀπλὸ X , ἀλλὰ κάτι ἑτοιμο, ὀλοκληρωμένο, στὸ ὁποῖο τίποτε δὲν ἔχομε νὰ προσθέσωμε καὶ ἀρκεῖ νὰ τὸ ἐπανατοποθετήσωμε στὸ ψυχικὸ μας ἐγώ, ὅπως εἶναι καὶ ἔξω ἀπὸ μᾶς τοποθετημένο· ἂν μάλιστα οἱ διάφοροι προσδιορισμοί, πού ὑποστηρίξαμε πῶς δίνει στὸ X τῆς αἴσθησις ἢ αὐτενέργεια τῆς λογικῆς συνείδησις, ἦταν ἰδιότητες πού ὑπάρχουν στὸν ἐξωτερικὸ κόσμον (χῶρος, χρόνος, αἰτιότητα), τότε τὸ τέρμα τῆς ἐπιστήμης δὲν θὰ ἦταν κάτι ἀνέφικτο, κάτι ἄπειρο, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθῇ τὸ αἰώνιο προχώρημα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας. Τὸ τέρμα τῆς γνώσις δὲν θὰ ἦταν μιὰ ἄπειρη μαθηματικὴ σειρά προσδιορισμῶν, ἀλλὰ κάτι τελειωμένο, θετικὰ ὑπαρκτὸ πού, ὅσο πλούσιο καὶ ἂν ἀπλώνονταν, θὰ ἦταν περιορισμένο καὶ γι' αὐτὸ ὀλοκληρωτικὰ συλλήψιμο. Τότε θὰ φιδάναμε μιὰ μέρα στὴν ἀπόλυτη γνώση. Θὰ κάναμε τὸ γύρον τοῦ «πεπερασμένου» κόσμου. Ἀλλὰ ὁ κόσμος δὲν εἶναι πεπερασμένος, γιατί εἶναι πάντα ἀτέλειωτος, ἀφτιαχτος. Τὸν κόσμον

1) Natorp ἐνθ. ἀν. σελ. 7, Cassirer Substanz u. Funktionsbegriff (1921) σελ. 366 κ. ἐ., Elsbach Kant u. Einstein (1924) σ. 30 κ. ἐ.

αυτό, που μπορεί να γνωρίσει ή θετική επιστήμη, δεν μας τὸν δίνει έτοιμον ή αίσθηση· τὸν φτιάχνει ή επιστήμη με τὸς προσδιορισμοὺς που δὲν μπορεί να πάρουν τέλος. Τὸν κόσμο τῆς επιστήμης τὸν δημιουργεί ή διάνοια και δὲν μπορεί ποτέ να κινήσει τὸ γύρω αὐτοῦ τοῦ κόσμου, γιατί δὲν μπορεί να βρούμε μια μαθηματική συνάρτηση, που να μὴν ἔχη μὴν εὐρύτερη και γι' αὐτὸ ἀκριβέστερη που θὰ τὴν ἀντικαταστήσει. Ὁ κόσμος δὲν είναι έτοιμος ποτέ, είναι πάντα ἐν τῷ γίνεσθαι.

Οἱ ἀριστοτέλειοι, θέλοντας να ἀνατρέψουν τὴ νεοκλασικὴ θεωρία, ἀντικατέστησαν τὴ θεωρία τῆς σχετικότητας. Μὰ ή θεωρία τῆς σχετικότητας δὲν είναι παρὰ ἓνας νέος σταθμὸς στὸ ἀπειρο γίνεσθαι τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου. Οὔτε τὴν ἀνερίστη ἰδέα τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας θίγει, οὔτε βέβαια τῆς γνώσης τῆς θεωρίας, που ὡς ἔδω ἐκθέσαμε. Κατὰ πόσον θίγει εἰδικὰ σημεῖα τῆς κλασικῆς θεωρίας, ἰδίως τὴ μορφή τοῦ χρόνου, και αὐτὸ θὰ τὸ συζητήσουμε καμμιά φορά και τότε θὰ δοῦμε, πὸς τουλάχιστον τὶς βέβαιες τῆς κλασικῆς σκέψης μόνο τὶς συμπληρώνει και τὶς ὁλοκληρώνει α' αὐτὰ τὰ σημεῖα τὸ ἔργο τοῦ Einstein.

Πραγματικότητα λοιπὸν δὲν είναι αὐτὸ που μας δίνει ή καθαρή αίσθηση. Ἡ αίσθηση είναι ή περιήλωση τῆς διάνοιας, καθὼς λέγει ὁ Πλάτων· ἐκεῖνο που προκαλεῖ τὴν ἀτενέργεια και τὴν δύναμη τῆς φαντασίας τῆς συνείδησης. Πραγματικότητα και φυσικὸς κόσμος, τὸ περιεχόμενό τους βέβαια δὲν τὸ ἀντλοῦν ἀπὸ τὴ διάνοια ή ἀπὸ τὴ λογικὴ συνείδηση. Ἀλλὰ οἱ τελευταῖες αὐτὲς δίνουν ἄλλα ἐκεῖνα τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα, που κινεῖ τὸ ἀπειρο χάος τῆς ἕλης, τοῦ καθαροῦ περιεχομένου, προσετὸ στὴν ἀντίληψη και στὴ γνώση. Ἰσαμε τὸν Kant τὸ χάος αὐτὸ, τὸ X τῆς αίσθησης, ἦταν και έτοιμο που πρόομενε τὴν ψυχὴ να τὸ δεχθῆ, και ὅσο πὸς πιστὰ ή ψυχὴ τὸ ἀντικατάπτει, τόσο πὸς κοντὰ βρισκόνταν και στὴν ἀλήθεια. "Εἶται, καθὼς ή γῆ στὸ πελομαϊκὸ πλανητικὸ κόσμος, ή ψυχὴ ἦταν τὸ ἀκίνητο σημεῖο και ὁ κόσμος τῶν πραγμάτων κλιθογύριζε γύρω ἀπὸ τὴν ψυχὴ τὴν ἀκίνητη και τὴ σταματημένη." Ὅπως ὅμως ὁ Κοπέρνικος ἀντίστρεψε τοὺς ὅρους και ἔβαλε τὴ γῆ και ὅλους τοὺς πλανῆτες να γυρίζουν γύρω ἀπὸ τὸν ἥλιο, ἔτσι και ὁ Kant, κινώντας, ὅπως τὸ λέει και ὁ ἴδιος, μὴ κεντρικὴ ἀποψή

στὸν κόσμον τοῦ ἐπιστητοῦ, ἔσπασε τὴν ἀκίνησιν τῆς ψυχῆς, νὰ ποῦμε τῆς γῆς τοῦ διανοητικοῦ κόσμου, τὴ δουλεία τῆς συνείδησης καὶ τὴν ἔκανε νὰ κινῆται καὶ νὰ ἐνεργῇ, τὴν ὕψωσε σὲ ἀρχὴ φωτός, δημιουργίας, σύνθεσης καὶ τάξης καὶ ἀρῆσε τὰ πράγματα ἡσυχά.¹⁾ Ὑστερα ἀπὸ τὸν Πλωτῖνο, πρῶτος ξανάδωκε στὴ συνείδηση δύναμη δημιουργικὴ ὁ Kant καὶ τὴν χειροαφῆτησε ἀπὸ τὴν παθητικότητα, ὅπου τὴν εἶχε καταδικάσει ἡ αἰσθησιαρχία.

Ἄλλὰ ἡ παθητικότης τῆς συνείδησης, ποὺ πάντα συμπαροκολουθεῖ τὴν αἰσθησιαρχικὴν γνωσιολογίαν, ἔχει καὶ ἓνα ἄλλο καταστρεπτικὸν γιὰ τὴ γνῶσιν ἀποτέλεσμα· τὴν ὑποκειμενικότητα τῆς γνώσης. Ἄν γνῶσιν εἶναι αἴσθησις καὶ ὑποκείμενον κατ' ἀκολουθίαν τῆς γνώσης ἢ παθητικὴ, δηλαδὴ ἡ ἐμπειρικὴ συνείδησις, τότε σὺν καθῆκε ὑποκείμενον θὰ ποικίλῃ ἡ γνῶσις, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ κανένα κριτήριον ὁρθότητος γιὰ τὴ γνῶσιν. Ἡ δημιουργικότης προϋποθέτει μίαν ἄλλην συνείδησιν, ὅχι τὴ συνείδησιν τῶν αἰσθησέων, ποὺ εἶναι ἀπὸ τὴ φύσιν τῆς παθητικῆς καὶ ἐμπειρικῆς προϋποθέτει τὴ λογικὴν συνείδησιν, δηλαδὴ τὸ σύστημα τῶν λογικῶν ἀρχῶν, ποὺ πρέπει νὰ γίνουσι μέθοδοι δημιουργικῆς σύνθεσης τῶν δεδομένων τῆς αἴσθησις, ἐφ' ὅσον δεχόμεσθα πὺς ὑπάρχει ἐπιστήμη φυσικομαθηματικὴ, πρᾶγμα ποὺ ὁ Kant τοῦλάχιστον θεωρεῖ δεδομένο.²⁾ Αὕτη ἡ λογικὴ συνείδησις, τὸ ἀπόλυτον συνειδὸς (das Bewusstsein überhaupt), ὅπως ὁ Kant τὸ ὀνομάζει, τῆς ὁποίας τὴ συναγωγὴ ἔχομε καὶ ὅλας ἀναπτύξει, εἶναι ἡ πηγὴ τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως, ποὺ πλάθει, ποὺ μορφώνει τὸν κόσμον τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης.

Ἄλλὰ τὸ ἀπόλυτον συνειδὸς καὶ οἱ κατηγορίαι, οἱ νόμοι οἱ προεμπειρικοὶ ποὺ ἀναβλύζουσι ἀπ' αὐτό, δὲν ἀντιτίθενται μονάχα στὴν ἀφέλεια καὶ τὴν κοινότητα τοῦ καθαρῶς ἐμπειρισμοῦ, ὅπως κλασσικᾶ τὸν διατυπώνει ὁ Locke, ἀλλὰ ἔξ ἴσου ἀνατρέπει τὴ μεταφυσικὴν θεωρίαν τῆς λογοκρατίας γιὰ τὰς «ἐμφυτεῖς ἰδέαις».

1) Kant Kr. d. r. V. Einl. σελ. 12.

2) Kant Kr. d. r. V. Εἰσαγ. VI σελ. 39.

10. Διάκριση κατηγοριῶν καὶ ἐμφύτων ἰδεῶν.

Μερικοί, καθὼς εἶπαμε καὶ πρὶν, μιλοῦντες γιὰ τὶς κατηγορίες, τὶς ὀνομαζοῦν «καλουπία» ἕτοιμα ἀπὸ πρὶν στὴν ψυχὴ, γιὰ νὰ δεχθοῦν καὶ νὰ καλουπώσουν τὰ πράγματα· τὶς ὀνομαζοῦν «δοξεῖα» γιὰ νὰ κομικοποιήσουν τὸ ἔργο τοῦ Καντ. Ἀνασύροντες ἀπὸ τὴ λήθη τὴν παρορηνεία, κατὰ τὴν ὁποῖα ὁ Καντ δέχεται τὶς ἔμφυτες ἰδέες, συγχέοντας Καντ καὶ μεταφυσική. Καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο φεγομαχοῦν πρὸς οἱ φιλοσοφικὲς θέσεις τοῦ Καντ, ἂν ὄχι ἀδύνατη, πάντως πολὺ πρὸ βαρεῖα ἀπὸ ὅ,τι φαίνεται πρὸς εἶναι, τὴ θεμελίωση τῆς αἰσθητικότητας. Εἶναι καθαρή ἀνακριβεία αὐτὸ ποὺ λέγεται, ὅτι οἱ κατηγορίες εἶναι ἔμφυτες ἰδέες τῆς ψυχῆς, δηλαδή δυναμὲς καὶ ὑπάρχουν στὸν ἀνθρώπο ἀπ' ὅταν γεννηθῆ καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἔμπειρία. Ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο λέγει ὁ Καντ. Οἱ κατηγορίες δὲν ὑπάρχουν ἔξω ἀπὸ τὴν ἔμπειρία καὶ δὲν εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ αὐτὴν κατὰ τὴν γένεσίν των¹⁾. Εἶναι ἀπλοῦς αἱ μέθοδοι, καὶ τὶς ὁποῖες ἐργάζονται οἱ φυσικομαθηματικὲς ἐπιστῆμες, οἱ ἀρχές, καὶ κατ' ἀνάγκην προὑποθέτουν οἱ ἐπιστῆμες αὐτές. Καὶ ὅσοι δέχονται πρὸς γνώση τοῦ αἰσθητοῦ εἶναι γνώση κατὰ τὶς μεθόδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ κατὰ τὶς ἀρχές καὶ ἀποτελοῦν τὶς ἐδοξεῖες καὶ ἀκαριαῖες βίσεις των, αὐτοὶ κατ' ἀνάγκην ἀναγνωρίζουν τὶς κατηγορίες καὶ τὴν ἐνότητά των στὸ λογικὸ σκεπτικόν, ἢ ἀλλοῦς, καὶ γιὰ νὰ μὴν παρεξηγηθῆ καὶ ἡ λέξη σκεπτικόν, σ' εἶναι ἐνταῖο ἐπιστημονικὸ σύστημα. Ὅσο μπορεῖ νὰ ὀνομασθῶν ἔμφυτες ἰδέες ὁ ἀριθμὸς ἢ τὸ διαφορικό, ἄλλο τόσο καὶ οἱ κατηγορίες. Ἀπορροφώντας τὶς ἔμφυτες ἰδέες, ὁ Καντ χωρίζεται ἀπὸ τὴν λογοκρατία τοῦ Descartes καὶ τοῦ Leibniz ἀκόμα, καὶ ἐγκαινιάζει μία νέα περίοδο στὴν ἰδιοκρατία, καὶ μόνο στὸν ἀληθινὸ Πλάτωνα μπορεῖ νὰ ἀνεξήτησεν μερικὲς προὑποθέσεις της.

Ἡ λογοκρατία δὲν ἤξισεν νὰ περιορίσῃ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν κατηγοριῶν στὸ χρονικὸ σκῆμα καὶ διέπει τὸν αἰσθητὸ κόσμον, καὶ νόμισεν πρὸς μποροῦσε νὰ σχηματίσῃ ἀντικείμενα γνώσης καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπισκοπεία (ἀρχικὴ αἰτία τοῦ κόσμου, ψυχὴ, θεός). Θεωροῦσαν πρὸς ἢ

¹⁾ Kant Kr. d. r. V. σελ. 238-239

γνώση, ἔξαορτημένη μόνο ἀπὸ τὸ λόγο καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν αἴσθηση, μποροῦσε νὰ ὑπάρχη καὶ πέρα ἀπὸ αὐτήν. Ὁ Kant ἀπόδειξε πὼς οἱ κατηγορίες ἔχουν περιορισμένην ἐφαρμογή, ἀποκλειστικὰ στὸν αἰσθητὸ κόσμον. Ἀλλὰ μόνο, διὰ μέσου τῶν κατηγοριῶν ἔχομε γνώση. Ἄρα γνώση εἶναι μόνο γνώση τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Τὸ σύστημα τῶν ἀρχῶν, ποὺ κάνουν δυνατὴ τὴ γνώση τοῦ αἰσθητοῦ, ἀποτελεῖ τὴ διάνοια (Verstand). Ἔτσι δημιουργοῦνται ὅρια γιὰ τὴ γνώση, μιὰ σφραῖρα ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ βγῆ, χωρὶς νὰ βγῆ καὶ ἀπὸ τὴν οὐσία της. Καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ σφραῖρα τῆς ἐποπτείας, γιὰ αὐτὴ δίνει περιεχόμενα στὶς ἔννοιες ποὺ παρέχουν γνώση ἐφ' ὅσον στηρίζονται στὶς κατηγορίες. «Σκέψεις χωρὶς περιεχόμενα» (δηλαδὴ χωρὶς ἐποπτεία) εἶναι κενές· ἐποπτεῖες χωρὶς ἔννοιες (δηλαδὴ χωρὶς τίς ἐννοιολογικὰς μορφές τῆς κατηγορίας) εἶναι τυφλές»¹⁾.

11. Οἱ ιδέες ὡς κατευθυντήριες ἀρχές.

Θὰ ἦταν ὅμως πλάνη νὰ νομίζη κανεὶς, πὼς ἀφοῦ ἡ διάνοια, δηλαδὴ ἡ θετικὴ, ἡ μαθηματικὰ προσδιορισμένη ἐπιστήμη συλλαμβάνει μόνο αἰσθητὰ, γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο ἀπὸ αἰσθητὰ πράγματα. Πέρα ἀπὸ τὴν κλειστὴ σφραῖρα τῆς διάνοιας, ποὺ ὡς τὰ τώρα βρήκαμε καὶ ἐρευνήσαμε, ὑπάρχει τὸ ἄπειρο τοῦ νοῦ, τὸ ἀνυπόθετο βῆμα, ὅπου ὅλο τὸ διανοητικὸ συγκρότημα μὲ τὴν ἐποπτεία μαζί ἐπιστηρίζεται.

Ἡ ἔννοια τῆς γνώσης (Erkenntnis) στὸν Kant ἔχει μιὰ ὁρισμένη καὶ περιορισμένην ἔκταση. Ὅταν λέμε πὼς ἡ γνώση εἶναι ἀχώριστη ἀπὸ τὴ διανοητικὴ σκέψη, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν κατηγοριῶν, ἐννοοῦμε πὼς ἄλλες πραγματικότητες, ὄντοτες, οὐσίες ἀπόλυτες, δὲν ὑπάρχουν. Πραγματικότητες εἶναι ἡ μία πραγματικότητα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Θεός, ψυχὴ ὡς οὐσία ἀθάνατη, νοῦς ἢ λόγος, ὡς οὐσίες ἀπόλυτες, εἶναι ἀπρόσιτα στὴν ἐποπτεία, στὴ διάνοια γενικὰ καὶ γι' αὐτὸ ἀνύπαρκτα γιὰ τὸν θεωρητικὸν ἄνθρωπο. Μὲ τὴν κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου ἀναιρέθηκε ὅλη ἡ μεταφυσικὴ ἢ προκαντιανὴ καὶ αὐτὸς ἦταν ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ Kant ὅταν τὴν ἔγραφε.

¹⁾ Kant Kr. d. r. V. σελ. 75.

“Ο,τι γινώσκουμε είναι σχετικό· τὸ ἀπόλυτο δὲ οἰαδήποτε του μορφῆ δὲν συλλαμβάνεται ἀπὸ τὴ δαίνοια· δὲν μπορεί νὰ τὸ γνωρίσουμε. Αὐτὸ ὅμως διόλου δὲ σημαίνει, πὸς δὲν μπορεί νὰ τὸ στοχασθῶμε. Οὔτε τὸ σχετικὸ ἄλλοιτε δὲν ἴδι μπορούσαμε νὰ σκεφθῶμε, ἂν δὲν εἴχαμε σύγχρονα καὶ τὴν ἐγγύα τοῦ ἀπόλυτου, Ἐπίλυτες ἐννοίες, νοήματα, ιδέες, ὅχι μόνο δὲν εἶναι ἀκατανόητα, ἀλλὰ μ’ αὐτὰ ἐργάζεται τὸ πνεῦμα, μὲν πᾶσι καὶ ἀναφέρεται εἰς τὴν σχετικότητά τοῦ αἰσθητοῦ.

Ἄλλο γινώσκω καὶ ἄλλο ἐγνοῶ. Ἐκείνου πὸς γινώσκω, ἠμελιώνομε τὴν πραγματικότητά, τὸ πραγματικὸν εἶναι. Ἐκείνου πὸς ἐγνοῶμε καὶ δὲν γινώσκω, δὲν ἠμελιώνομε τὴν πραγματικότητά ἀλλῶς καθορίζωμε τὴ λογική του ἰδέα μῶσα καὶ πᾶσι αὐ ἄλλο νοήματα. Τὴ γνώση τὴν γενεῆ ἢ δαίνοια (Verstand) μὲ τίς ἐποποιεῖς καὶ τίς κατηγορικὰς μορφὰς τῆς. Ἡ κατανοήσι τῶν νοημάτων εἶναι ἔργο τοῦ νοῦ (Verunft). Ἡ αἰτία δὲν γινώσκω, ἀπὸ μῆκος δὲν ἐπιπέφεται καὶ δὲν μπορεί νὰ σχετισθῆ μὲ καμμιὰ κατηγορία· καὶ ὅμως ἀπόλυτα νοεῖται. Ὁ νοῦς μᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὴν νόση, πὸς ἴδι μπορούμε ἀπλούστερα νὰ ὀνομασθῆ γνώση τοῦ νοητοῦ κόσμου, ἂν προσέχωμε πάντοτε εἰς τὴν ριζική διαφορά πὸς ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ ἔργου τῆς δαίνοιας καὶ τοῦ ἔργου τοῦ νοῦ.) “Ἄν ὅμως ὁ νοῦς δὲν ὁδηγεῖ εἰς τὴν γνώση, ἔμμεσα μᾶς ὁδηγεῖ εἰς αὐτήν. Εἶναι τὸ βέλτο ἅπαν ἢ δαίνοια στηρίζεται.

Ὅποιος σκιαματῆσι πὸς ὅριε τῆς δαίνοιας, δὲν προσοφῆ ὡς τὸ τέσμα τῶν σκέψεων, πὸς ἀνεγκλωστὰ ἀπολαμβάνων ἀπὸ ὅπου σημεῖο τοῦ ἐπιστητοῦ καὶ ἂν ἐκινήσι καμμις· δὲν προσοφῆ εἰς ἀνεγκλωστὰς προῦποθέσεις τῆς δαίνοιας, δὲν συλλαμβάνει τὸ ὅλο τοῦ κόσμου, πὸς εἶναι ὁ σκοπὸς ἀκριβῶς τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Ἐμπειρία δὲν ὑπάρχει χωρὶς τὴν αἰτιολογική σύνθεσι τῶν φαινομένων. Καὶ ἐκ φαινόμενο τελεῖ ὑπὸ τὴν προῦπόθεσι τῆς ὑπαρξῆς ἐνὸς ἄλλου προηγούμενου. Στὴ σειράν αὐτὴ τῶν προῦποθέσεων, τῶν αἰτίων, δὲν εἶναι δυνατὸ τὸ σκιαματῆσι, γιατί δὲν μπορεί νὰ βροῦμε εἶνα φαινόμενο, πὸς νὰ μὴν ἔχη εἶνα ἄλλο γὰ αἰτία. Καὶ ὅμως ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἀναζητᾶ εἰς αὐτὸ τὸ τέσμα, ὅπου ἢ γνώση νὰ ὀλοκληρώνεται. Σκοπὸς τοῦ

1) Kant Kr. d. Urteilskraft kind, εἰδ. Ἐκδ. σελ. 195.

εἶναι νὰ βρῆ κάτι, ποῦ δὲν χρειάζεται καμμιάν ἄλλη προϋπόθεση, κάτι ἀναίτιο, κάτι ἀνυπόθετο.¹⁾ Λειτουργεῖ καὶ ὑπάρχει ὁ νοῦς μέσα σ' αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Κάθε αἰτιολογικὸς σύνδεσμος εἶναι καὶ μιὰ κρίση· κάθε αἰτιολογικὸς σύνδεσμος ὅμως στηρίζεται σ' ἕναν ἄλλο· καὶ ἐπομένως καὶ κάθε κρίση στηρίζεται σὲ μιὰν ἄλλη. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ ὅλες οἱ κρίσεις τῆς αἰτιότητος ἔχουν μορφήν ὑποθετική, γιατί ἡ ἀλήθειά των τελεῖ ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς ἀλήθειας μιᾶς ἄλλης κρίσης. Καὶ πάντα, ὅλες οἱ κρίσεις μαζί, τελοῦν τελικὰ ὑπὸ ἕναν ὅρον, πού, ὅσο καὶ ἂν προχωροῦμε στὴν ἀλυσίδα τῶν αἰτίων, εἶναι πάντα ἄγνωστος, ἀφοῦ τελεῖ ὑπὸ τὴν αἴρεση τῆς ἀλήθειας ἑνὸς ἄλλου ἄγνωστου ὅρου. Εἶναι ὀλοφάνερο πὼς ἡ ἐμπειρία, ἡ διάνοια γενικά, δὲν μπορεῖ νὰ ἰκανοποιήσῃ τὴν ἀνάγκη τῆς ὀλοκλήρωσης ποῦ ἔχει ὁ νοῦς, ἀφοῦ ἔγινε ἐπίσης ὀλοφάνερο πὼς ἡ ἐμπειρία καὶ ἡ διάνοια δὲν μποροῦν νὰ συλλάβουν τὸ ὄλο τοῦ κόσμου. Τὸ ὄλο τοῦ κόσμου ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς ἐμπειρίας. Γιὰ τὸ ὄλο αὐτὸ οἱ κατηγορίες δὲν ἔξαρκοῦν, γιατί αὐτὲς χρησιμεύουν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴ σύνθεση τῶν φαινομένων ἀναμεταξύ των. Καὶ ἀκόμα· τὸ ὄλο τῆς δυνατῆς ἐμπειρίας δὲν ἐποπτεύεται, γιατί δὲν εἶναι κάτι αἰσθητό· ἀλλὰ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο γνώσης, ἀφοῦ γνώση δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐποπτεία καὶ ἀπὸ τὴν αἴσθηση. Καὶ ὅμως τὸ ὄλο αὐτὸ εἶναι μιὰ ἀναγκαία ἔννοια γιὰ τὸ νοῦ, ἕνα αἶτημα ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν μποροῦμε νὰ ξεφύγωμε. Αὐτὸ τὸ αἶτημα δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο γνώσης, ἀλλὰ εἶναι ἀναπόφευκτο στοιχεῖο τῆς σκέψης. Ἡ σκέψη πάει πρὸς πέρα ἀπὸ τὴ γνώση. Ἡ γνώση προσδιορίζει τὸ εἶναι· ἡ σκέψη ἐκτείνεται καὶ στὰ αἰτήματα, στοὺς σκοπούς, σ' ἐκεῖνα πού, κατὰ τὸ νοῦ, πρέπει νὰ ὑπάρχουν, στὰ δέοντα. Καὶ οἱ ἔννοιες αὐτῶν τῶν ἀνύπαρκτων, ποῦ πρέπει νὰ ὑπάρξουν, λέγονται *ιδέες*.²⁾

Οἱ ιδέες εἶναι τελικοὶ σκοποὶ, πρὸς τοὺς ὁποίους διαρκῶς πρέπει

1) Πλάτωνος Πολιτεία 519 b, Φαίδων 101 d.

2) Ἡ ιδέα στὸν Kant εἶναι κάτι ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ιδέα τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Descartes ἢ τοῦ Hegel. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο λοιπὸν δὲν πρέπει νὰ γίνουν λανθασμένες συγκρίσεις. Γιὰ τὸν Kant δὲς Kr. d. r. V. σελ. 246, Cohen Kants Theorie der Erfahrung (1918) σελ. 643 κ. ἑ. Cassirer Das Erkenntnisproblem II (1922) σελ. 751.

νά κατευθύνεται ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Ἐμφανίζονται ὅλες τὸ δέον τῆς ὁλοκλήρωσης, πὸν εἶναι ἀνέφικτη στὴν πραγματικὴ γνώση. Ἄν εἶναι συστατικές, ἀλλὰ κατευθυντήριες ἀρχές τῆς γνώσης.¹⁾

Ἡ τάση πρὸς τὴν ὁλοκλήρωση τῆς γνώσης πιάνει ἀναγκαστικὰ τρεῖς κατευθύνσεις, πὸν ἰεραρχιόνουν τρεῖς ἀρχές ἢ τρεῖς ιδέες τοῦ νοῦ, τὶς ἀρχές τῆς ὁμοιογένειας, τῆς εἰδοποίησης καὶ τῆς συνέχειας ἢ συνέφειας.²⁾ Ἡ γνώση πρέπει πᾶντα νὰ εἴναι πὸν ἀξιοκρατικὴ νὰ εἶναι ἐνάωνει, ὑπερῶνταις τὶς πὸν γενικότερες ἐννοίες καὶ πᾶντα ἀντὶς τὶς γενικότερες ἐννοίες, πὸν εἶναι φραστικὰ καὶ λιγότερα, νὰ εἶναι ὑπερῶν τελικὰ πὸν μισῶν ἐννοίαι, πὸν ἔχει μίαν ἔκταση γενικωτικὴ, ἀπὸλυτη. Ἡ κατεύθυνση αὐτὴ τῆς γνώσης στηρίζεται στὸ λογικὸ νόμο τῶν γενῶν, κατὰ τὸν ὁποῖον καὶ προχωρεῖ πρὸς τὴν ὁλοκλήρωση ἢ γνώση. Γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἐννοίας, χρησιζόμεστε πᾶντα κατὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ γένους· ἀλλὰ ὁ καθορισμὸς τοῦ γένους χρησιζόμεστε πᾶντα τὸν καθορισμὸ ἐνὸς γένους γενικώτερου. Συλλογιστικὰ λοιπὸν βαδίζοντας, ἡ γνώση εἶναι ἀναγκασμένη, ἀπὸ τὴ φύση τοῦ λόγου, νὰ κίνη πρὸς τὴν ιδέα τῆς ἀπὸλυτης συνέφειας τῶν γενῶν, ἀπὸς τὴν ὁμοιογένεια. Ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση ἀναγκαστικὰ ἐπιτρέφεται ἡ γνώση, σύμφωνα μὲ τὸ λογικὸ νόμο τῶν εἰδῶν. Ὅχι μόνον τὸ γένος, στὸ ὁποῖο ὑπάγεται ἡ ἐννοία, ἀλλὰ καὶ τὰ εἶδη, πὸν ἐκτιέγονται ἀπὸ αὐτὴν, πρέπει νὰ ἀνεύρη ἡ γνώση, καὶ νὰ ὁλοκληρωθῇ. Πρέπει νὰ ἐμφαθῶναι στὴν ἀπειρη ποικιλία τῶν διαφορῶν, πὸν πνευνιόνονται μέσα στὴν ἐννοία. Πρέπει νὰ βρῆ τὴν εἰδοποιῶν διαφορῶν καὶ ἐπ' ἀπειρον νὰ προχωρεῖ ἀπὸ τὰ εἶδη πρὸς εἶδη τῶν εἰδῶν. Εἶναι λοιπὸν καὶ ἡ ιδέα τῆς εἰδοποίησης, ἀρχὴ καὶ ἀναγκαστικὰ διεπαι τὴ συλλογιστικὴ μορφή τῆς γνώσης. Ἀπὸ τὴ σύνδεση τῶν δύο αὐτῶν ἀντιθέτων, τῆς ὁμοιογένειας καὶ τῆς εἰδοποίησης, προκύπτει ἡ τρίτη ἀρχὴ τοῦ νοῦ, ἡ συνέφεια. Διαρκῶς περισσότερα εἶδη συνδεμένα πὸν διαρκῶς λιγότερα γένη· αὐτὸ ζητεῖ ὁ νοῦς. Μεταξὺ ὅλων τῶν εἰδῶν πρέπει νὰ ὑπάρχουν διάμεσες συνδετικὲς ἐννοίες, οὕτως ὥστε ἡ γενι-

1) Kant, Kr. d. r. V. 427 κ.ε.

2) Kant, Kr. d. r. V. σελ. 431—438. Στὶς τρεῖς αὐτὲς ἀρχές στηρίζεται ὁ Kant, στὴν Κριτικὴ τῆς δύναμης τῆς κρίσης, τὴ μέθοδο τῆς ἐρευνας τῶν ὄργανισμῶν. Καὶ ἡ βιολογία ἀκόμα σήμερον μ' ἀντὶς τὶς ἀρχές δουλεύει.

κωτάτη νὰ μπορῆ μέσφ αὐτῶν, νὰ ἀναλυθῆ στὰ εἰδικώτατα εἶδη, καὶ τὰ εἰδικώτατα εἶδη, μέσφ αὐτῶν, νὰ ἀναχθοῦν στὸ γενικώτατο γένος. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ χρειάζεται συνοχὴ μεταξὺ ὄλων τῶν ἐννοιῶν. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ ὀλοκλήρωση τῆς γνώσης ἀπαιτεῖ τὴν συστηματικὴν τάξιν ὄλων τῶν ἐννοιῶν. Γνώση εἶναι σύστημα. Τὸ ὀλοκληρωμένο ὅμως σύστημα, τὸ κλειστὸ σύστημα, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ, γιατί ἡ ἀνθρώπινη γνώση εἶναι πάντα ἀτελής. Τὸ σύστημα εἶναι «δεόν», ἰδέα. Ὁμοιογένεια, εἰδοποίηση καὶ συνέχεια εἶναι οἱ ἀρχές, κατὰ τὶς ὁποῖες συντάσσονται οἱ γνώσεις, ὅσες μᾶς παρέχει ἡ ἐμπειρία. Ὅλες ὀδηγοῦν στὴν ἐνότητα τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσης, πὺ βέβαια δὲν πηγάζει ἀπὸ τὰ πράγματα αὐτὰ καθ' ἑαυτά, ἀφοῦ δὲν τὰ ξαίρομε, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐνότητα τοῦ νοῦ ἢ ἀκριβέστερα τὴν ἐνότητα τῶν ἀρχῶν τῆς γνώσης μέσα στὸ νοῦ.

12. Νοῦς καὶ ἐλευθερία.

Στὸ κορύφωμα αὐτὸ τῶν ἰδεῶν τοῦ νοῦ ἀναπαύεται καὶ τελειοῦται ὀλοκλήρη ἢ θεωρητικὴ φιλοσοφία. Στὸ νοῦ βρίσκεται ὁ λόγος πὺ ἡ γνώση εἶναι, καὶ εἶναι τέτοια πὺ εἶναι καὶ ὄχι ἀλλοιώτικη. Σ' αὐτὸν στηρίζεται ὀλοκλήρη ἢ διάνοια μὲ τὶς κατηγορίες τῆς, ἢ ἐποπτεία μὲ τὶς μορφές τῆς. Χωρὶς αὐτὸν ἢ διάνοια θὰ ἔμενε ξεκρέμαστη καὶ μαζὶ μ' αὐτὴν θὰ ἔμενε ἀθεμελίωτη ἢ ἀντικειμενικότητα τῆς θετικῆς ἐπιστήμης. Ὅλα τὰ ἀντικείμενα πὺ συλλαμβάνονται μαθηματικά, βρίσκουν τὸ λόγο τοῦ κύρους τῶν στὸ χρόνο καὶ στὸ χῶρο· ὑπάρχουν, γιατί ὑπάρχει χρόνος καὶ χῶρος. Ἀλλὰ ποῖος εἶναι ὁ λόγος τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χῶρου; Βέβαια ὄχι ἢ ὕλη ἢ ὄ,τιδὴποτε αἰσθητό, ἀφοῦ εἶναι χρόνος καὶ χῶρος οἱ προῦποθέσεις τῶν αἰσθητῶν ὄντων, οἱ λόγοι τῶν. Ὁ λόγος τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χῶρου εἶναι ὁ νοῦς, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι καὶ ὁ λόγος ὄλων τῶν αἰσθητῶν, ὄλων τῶν ἐπιστητῶν. Νοῦς εἶναι ὁ καθ' ἑξοχὴν λόγος τοῦ παντός, ὁ Λόγος. Ὁ νοῦς εἶναι ἢ νοητὴ αἰτία τοῦ παντός· καὶ ὄλες οἱ μορφές πὺ ἀπορρέουν ἀπ' αὐτὸν καὶ γίνονται ἀπ' αὐτόν, οἱ προῦποθέσεις τῆς ὑπαρξῆς τῶν φαινομένων, μποροῦν νὰ ὀνομασθοῦν νοητὰ ὄντα, ὄντα πὺ στέκονται ἔξω ἀπὸ τὶς κατηγορίες τῆς διάνοιας, ἔξω ἀπὸ τὴν νομοτέλεια τῶν αἰσθητῶν ὄντων.

Νοητό, λέει ὁ Kant, εἶναι ἐκεῖνο τοῦ ὁποῖου ἢ ἐννοια εἶναι μιὰ

πράξη.)¹⁾ Ο νοῦς είναι πράξη. Θέτει τὸν φαινοκό κόσμο, θέτοντας τοὺς νόμους του καὶ τὶς κατηγορίες του. Δίνει μορφή στὸν κόσμο, Δέν είναι ἡ αἰσθητὴ αἰτία τῶν πραγμάτων· δέν μπορεί νὰ συγχυθῆ με τὸ αἶτιο, ὅπως τὸ θέτει ἡ διάνοια. Ἐκεί ἡ διάνοια, μὲ τὴν κατηγορία τῆς αἰτιότητας, προσδιορίζει τὴ χρονικὴν ἀλληλουχία τῶν φαινομένων, τὴ θέση καὶ τὴ φαινομένη μερὰ στὸ χρόνο. Ἐδῶ ὁ νοῦς ἐμφανίζεται ὡς ἡ μόνη δικαιολόγησι τῆς αἰτιότητας καὶ ὅλης τῆς διάνοιας, ὡς ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ διάνοια γενικὰ καὶ εἰδικὰ ἡ αἰτιότητα εἶναι προϋποθέσεις τῆς γνώσεως καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ αὐτὸ τοῦ ἀντικειμένου, ποὺ προσδιορίζεται καὶ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴ γνώση. Δίνει αἶμα καὶ κῶνος στὴ γνώση, ὅπως μιὰ μαθηματικὴ ἀλήθεια θεμελιώνει μίαν ἄλλη. Χωρὶς ὅμως αὐτὸ τὸ κῶνος, οἱ κατηγορίες δέν θὰ εἶχαν λόγο νὰ ἐκτιάζων καὶ χωρὶς αὐτὸ τὸ κῶνος θὰ ἦσαν ἡ γνώση καὶ ἐντελὴς τεχνία καὶ τῶν αἰσθητῶν ἡ ὑπαρξὴ θὰ ἦσαν ἀμερίβωλη, ἀφοῦ μοιζοῦ διὰ μέσου αὐτῶν τῶν μορφῶν, ποὺ στὸ νοῦ τελικὰ θεμελιώνονται, μοιζοῦναι εὐ τὰ γνωρίζουμε. Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοια ὁ κόσμος γίνεται θέση τοῦ νοῦ (Setzung der Vernunft). Ἀλλὰ ὁ νοῦς, ὄντως πράξη γιὰ τὸν Kant, γιὰ ὅλη τὴ γερμανικὴ ἰδεοκρατία, ὅπως καὶ γιὰ τὸ Goethe, ἀπὸ αὐτὸ στίγμα τοῦ Faust βάζει τὴν περιφημὴ ρήση «αὐτὴν ἀρχὴ ἦσαν ἡ πράξη, ὄντως ἀτενέργεια, εἶναι αὐτὴν οὐσία του ἐλευθερία. Ἡ ἐλευθερία εἶναι τὸ ὑπάκου βίβρο τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ζωῆς γενικὰ, γιὰ τὴ ζωὴ ὑπάρχει μονίχα ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει καὶ πνεῦμα. Ἐ' αὐτὸ καὶ ἡ φιλοσοφία, ποὺ θεμελιώνεται στὸ νοῦ, ἡ κριτικὴ καὶ γενικότερα ἡ ἰδεοκρατικὴ φιλοσοφία, μπορεί νὰ ξεχωρισθῆ ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες φιλοσοφικὲς ἀρέσεις, σὺν φιλοσοφία τῆς ἐλευθερίας. Καὶ γι' αὐτὸ ἔχει ἡ ἰδεοκρατία τὴν πηγὴ τῆς αὐτῆ γῆ τοῦ ἐλευθεροῦ ατοχισμού, αὐτὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Καὶ τῆς Κριτικῆς τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι· νὰ δείξῃ πὺς ἡ αὐτοκρατία, ποὺ μ' αὐτὴν προσπαθοῦν ν' ἀναιρέσουν τὴν ἐλευθερία, ἔχει περιορισμένην ἰσχὺ στὸν αἰσθητὸ μονίχα κόσμο καὶ δέν ἐκτείνεται σὲς «ὑποθέσεις» τοῦ νοῦ καὶ σὲς ἀρχὲς τῆς διάνοιας, καθὼς καὶ αὐτὴν ἀπόλυτη λογικὴ ποὺ στέκεται πέρα ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμο.

Ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία θεμελιώνεται αὐτὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας

1) Kant Reflexionen ἐκδ. Ἀκαδ. XV ἀριθμ. 968.

ἡ αὐτὴ βρίσκει τὸ βασικὸ τῆς κρηπίδωμα. Ἐπειδὴ οὖν οὐκ εἶναι τὸ εἶναι τῆς ἐκεῖ, φαίνεται νὰ προχωρῇ σὲ ἄλλον κόσμον, στὸν κόσμον τῆς διάνοιας καὶ τῆς ἀναγκαιότητος, στοὺς νόμους ποὺ τὴν οὐκ εἶναι. Ἐπειδὴ εἶναι καὶ αὐτοὶ θέσεις τοῦ νοῦ, δηλαδὴ θέσεις τῆς ἐλευθερίας. Στὸν κόσμον τῆς θεωρητικῆς γνώσεως, τῆς διάνοιας, ἐκδήλωση τῆς ἐλευθερίας εἶναι ὁ νόμος, οἱ κατηγορίες. Ἐπειδὴ ἄλλωστε καὶ στὸν κόσμον τῆς πράξεως, ποὺ οἱ κατηγορίες τῆς θεωρίας δὲν τὸν ἀγγίζουσιν, καὶ ἐκεῖ ἐκφάνση τῆς ἐλευθερίας εἶναι ὁ νόμος. Ἐπειδὴ ἕνας ἄλλος νόμος, ὁ ἠθικός, ποὺ δὲν οὐκ εἶναι τὸ γίνεται, ἀλλὰ τὸ δεῖν νὰ γίνεται, ἐκεῖ ὅπου μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ αὐτενέργεια. Ἐπειδὴ ἡ θεωρία ἐνώνεται καὶ ἔτσι χωρίζεται ἀπὸ τὴν πράξη, ποὺ εἶναι γέννημα τοῦ προστάγματος τῆς ἐλευθερίας. Ὁ φυσικός νόμος ἐπιτάσσεται ἀπὸ τὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ δὲν τὴν ἐπιτάσσει. Ὁ ἠθικός ὅμως νόμος ἐπιτάσσεται καὶ ἐπιτάσσει τὴν ἐλευθερία. Γι' αὐτὸ μποροῦμε νὰ ποῦμε, πὼς τὴν ἐλευθερία τὴν ἀντικρούσομε ὀλοκληρωμένη μονάχα στὴν πράξη, στὴν πρακτικὴ φιλοσοφία, μολονότι καὶ ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία βρίσκει σ' αὐτὴν τὴν πρώτη πηγὴ τῆς. Ἐκεῖ, στὴν πρακτικὴ φιλοσοφία, ἀφοῦ μιὰ φορὰ τὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὴν αἰτιότητα τὴν ὥρισάμε σὰν καθαρὰς μορφὰς τῆς διάνοιας, μποροῦμε, προσδιορίζοντας ἀκριβέστερα τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, νὰ καταλάβωμε ποῖος εἶναι ὁ μοναδικὸς τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖο εἶναι δυνατὸ νὰ συνυπάρξουν στὴν πραγματικότητα, στὴν ἱστορία, χωρὶς ἢ μιὰ νὰ θίγῃ τὴν ἄλλη, ἡ φυσικὴ νομοτέλεια καὶ ἡ ἐλευθερία.

Ἐκεῖνο ποὺ ἀπὸ τώρα μπορεῖ νὰ καταλάβωμε εἶναι, πὼς ἀφοῦ ὁ θεωρητικὸς λόγος ἀναπαύεται στὸ νοῦ καὶ ὁ νοῦς, σὰν γενικώτατη ἀρχή, ἔξω ἀπὸ τὴν νομοτέλεια, ποὺ αὐτὸς ὁ ἴδιος πρῶτα θέτει, εἶναι στὴν οὐσία τοῦ ἐλεύθερου θέσει, ἐλεύθερη πράξη, τὰ πρωτεῖα στὸν κόσμον τοῦ πνεύματος τὰ ἔχει ὁ πρακτικὸς λόγος, ὁ λόγος τῆς ἐλευθερίας, ποὺ βρίσκει τὴν γονιμώτερή του ἐκδήλωση στὴν ἰδέα τῆς καθαρῆς, τῆς ἀπόλυτα ἐλεύθερης βούλησης τοῦ ἀληθινοῦ ἀνθρώπου.